

Oláh Róbert¹

A HEIDELBERGI MAGYAR PEREGRINUSOK KÖNYVES MŰVELTSÉGE²

ABSTRACT

The Literary Education of the Hungarian Students in Heidelberg

In this study, we examine the influence of the University of Heidelberg on the culture of the Carpathian Basin by analysing the booklists of seven Hungarian Reformed peregrine students, totalling around 800 items. The surviving booklists analysed are those of István Miskolci Csulyak (deacon of Zemplén), János Albensis Nagy (pastor of Marosvásárhely), István Geleji Katona the Elder (bishop of Transylvania), Benedek Károlyi Sánta (pastor of Szatmár), Máté Csanaki (court physician to Rákóczi György II and rector of Kolozsvár), Péter Alvinci (pastor of Kassa) and György Csulai (bishop of Transylvania). Finally, we review the areas that stood out during the analysis, highlighting those that testify to the influence of Heidelberg University and its book market.

Keywords: Heidelberg peregrination in the 17th century, Private libraries in the Carpathian Basin, Theologian students' libraries, German book market's impact on the Carpathian Basin, Early modern book culture

A kora újkori németországi akadémiák sorrendjében a heidelbergi egyetem nem foglal el előkelő helyet a Kárpát-medencei hallgatók számát tekintve. A 16. században a 8. (90 fő), a 17. század folyamán a 18. (167 fő) volt a rangsorban.³ Wittenbergben például nyolc-tízszer annyi diákunk tanult ebben az időszakban, mint a Neckar-parti városban. Nemzetközi felsőoktatási központként mindössze néhány évtizedre korlátozódott a virágkora. A 16. század legvégén, a wittenbergi ortodox lutheránus fordulat nyomán nőtt meg az érdeklődés az egyeteme iránt,

- 1 Oláh Róbert (PhD), tudományos főmunkatárs, régi könyves könyvtáros, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei. Kutatási területe: művelődéstörténet. olab.robert@silver.drk.hu
- 2 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- 3 SZÖGI László: *Peregrinatio academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai, 1150–1918*. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022 (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 26.), 73, 78.

a népszerűségét a város 1622. évi ostroma törte derékba. Szűk emberöltőn át Heidelbergben képezték a Kárpát-medencei református értelmiség színe-javát, az ott végzettek elsősorban Észak-Kelet-Magyarországon és Erdélyben telepedtek le, főként lelkipásztorként vagy tanárként működtek. A „heidelbergiánus” lelkészek kapták a tehetősebb eklézsiákat, 29 esperes és 11 püspök került ki a hallgatók sorából.⁴ Az egyetem tanárai közül kiemelkedett a teológus David Pareus (1548–1622), akinek a nyomtatásban megjelent disputációs gyűjteményei tanúskodnak a hazai diákságra gyakorolt befolyásáról.⁵

Heltai János szerint a heidelbergi teológiai stúdiumok három területen hatottak a hallgatóinkra: a *Második Helvét Hitvalláson* alapuló ortodox református dogmatika, a katolikusellenes hitvitázó teológia és a protestáns felekezetek egyesítésén fáradozó (teológiai és egyházpolitikai háttérű) irénizmus útján. A pfalzi város emellett késő reneszánsz kulturális központként és pedagógiai mintaadóként is befolyással volt a művelődésükre.⁶

Ezúttal arra teszünk kísérletet, hogy azon személyek olvasmányműveltségét tárjuk fel, akiknek az egykor Heidelbergben gyarapított könyvtáráról jegyzékszerű forrás maradt fenn. A mintegy nyolcszáz tétel egyesével történő azonosítása után az egyes könyvtárakat önállóan elemezzük, majd kiemelünk néhány jellemző csomópontot.

HEIDELBERGI PEREGRINUS KÖNYVTULAJDONOSOK

A több mint kétszáz Heidelbergben tanuló magyar diák közül mindössze hét peregrinustól maradt ránk könyvjegyzék. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban kiadott jegyzékszerű források az alig tucatnyi tételt tartalmazó töredékes listától a közel négyszáz tételes, impresszumadatokkal ellátott részletes összeírásig terjednek. A jegyzékek 1601 és 1653 között keletkeztek.

Három nagyobb értelmiségi gyűjtemény beszerzési helye volt Heidelberg, ám ezek csak kellő óvatossággal értékelhetőek az ottani hatások forrásaként. Miskolci Csulyak István hazatérése után még évtizedekig gyarapította a könyvtárát, amelynek elemzését korábban monografikus mélységgel elvégeztük,⁷ ezúttal vi-

4 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 44–49.

5 Lásd: HELTAI János: Egy RMK a nagyraktárból. (David Pareus: Collegiorum theologicorum... pars altera. Heidelberg 1620), in: Zsupán Edina (szerk.): *Interpretációk interpretációja. Tudós bibliothecariusok, tudós elődök. Tudományos ülésszak az Országos Széchényi Könyvtárban. 2014. november 24.* Budapest, OSZK – Gondolat, 2015 (Bibliotheca Scientiae et Artis, 7), 61–69.

6 HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980, Budapest, OSZK, 1982, 244–245.

7 Lásd: OLÁH Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*. Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra), 27–130.

szonyítási alapként használjuk a gyűjteményét. Albensis/Fehérvári Nagy János jórészt a teológiai és a filozófiai tárgyú könyveit listázta, idősebb Geleji Katona István pedig Németalföldön beszerzett könyveket is felvett a jegyzékére. Károlyi Sánta Benedeknek a Szatmári Református Kollégium számára vásárolt kötetait, valamint Csanaki Máténak a Sárospatakról Erdélybe küldött könyveit mások válogatták ki a hagyatékból. Alvinczi Pétertől és Csulai Györgytől csak kis tételszámú jegyzék maradt fenn.

1. *Albensis/Fehérvári Nagy János könyvtára*

Albensis/Fehérvári Nagy János (?–?) Bethlen Gábor alumnusaként 1615. november 6-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre.⁸ Pareus elnökletével kétszer disputált, 1616 januárjában és 1617 júniusában.⁹ Hazatérve marosvásárhelyi lelkeszként működött. Az 1617-ben összeállított, 116 tételt tartalmazó jegyzékének a krudában vásárolt könyvek árát és a kötetítés költségét tartalmazó kézirata egy heidelbergi disputációkból álló kolligátumban maradt fenn.¹⁰

A magyar diák mindhárom latin nyelvű Bibliája (egy-egy Junius–Tremellius- és Santes Pagninus-féle Biblia, valamint egy Beza-féle Újszövetség) az előző évszázad nagy fordítói teljesítményeként jött létre. A Szenci Molnár-féle magyar Biblia második, nyolcadrét alakú, akkor frissen megjelent oppenheimi kiadásából is szerzett példányt.

A korszak jeles kommentátorainak munkáiból válogatott a Szentírás tanulmányozásához. A svájci teológusok közül Rudolf Gwalthertól csaknem a teljes Újszövetség magyarázatát, Ludwig Lavatertől három ószövetségi könyvhöz írott kommentárt, és Pietro Martire Vermigli-től Mózes első könyvéhez, a Bírák könyvéhez és a római levélhez írott kommentárt szereztte meg. A heidelbergi református szentírás-magyarázók közül mesterétől, David Pareustól öt kötetnyi kommentárt vásárolt a Szentírás különböző könyveihez, ezek mindegyike 1608 és 1616 között megjelent, rendkívül friss kiadvány volt. Két-két kommentárt vásárolt Abraham Scultetus (Zsoltárok könyve, Zsidókhoz írt levél) és a bibliafordító Johann Piscator (Zsoltárok könyve, páli levelek) munkáiból. A marburgi Raphael Eglin Jelenések könyve-kommentárja zárja a kálvinista igemagyarázók sorát. Albensis Nagy három német lutheránus biblíamagyarázótól is vásárolt kommentárt: Georg Myliustól a Jelenések könyvéhez, Konrad Dietrich-től a Máté evangéliumához és Viktorin Strigeltől a Zsoltárok könyvéhez. A skót Robert Rollocktól a Zsoltárok könyvéhez, az efézusi és a kolosszébeliekhez írt levelekről, a flamand Andreas

8 SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*. Budapest, ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 17), 843.

9 RMK III 1190, 6089/XX.

10 Erdélyi könyvesházak, 3. köt., 1563–1757. *A Bethlen-család környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum, 1995 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 9–12. A továbbiakban: Adattár 16/3; KRISTÓF György, *Könyvvásárló magyar diák Heidelbergben 1617-ből, Magyar Könyvszemle* 36(1929/1), 90–94.

Hyperiustól a zsidókhoz írt levélről is szerzett bibliamagyarázatot. Még Roberto Bellarminótól is volt egy zsoltármagyarázata. Megjegyzendő, hogy Albensis Nagy könyvtárában arányaiban sok, a Zsoltárok könyvéhez írott bibliamagyarázatos munkát tartott.

Dogmatikából kizárólag nagy összefoglaló opuszokat választott ortodox teológusoktól: Amandus Polanus és Bartholomäus Keckermann rendszerező munkáit, Pietro Martire és Guillaume du Buc (Bucanus) loci communeseit, valamint Calvin *Institutióját*.

A kateketika köréből Zacharias Ursinusnak a *Heidelbergi Kátét* magyarázó munkáját találjuk meg a könyvtárában.

A protestánsok által is kedvelt egyházatyák sorából mindössze Hieronymus *Opera omniáját* szerezte meg.

George Buchanan zsoltár-parafrazisa volt az egyetlen kegyességi munka a gyűjteményben.

Prédikációs kötet annál több akadt Albensis Nagy János könyvtárában. Pfalzi hatást tükröz Abraham Scultetus prédikációinak három kötete (vasárnapi prédikációk, az Ézsaiás próféta könyvét és a Római levelet magyarázó prédikációk). Megvolt neki a Szenci Molnár-féle magyar fordításban az egész évre alapanyagot kínáló *Postilla Scultetica* is. A hitágazatos prédikációk sorából egyetlen kiadványt tudunk felmutatni: Conradus Mylius neustadti prédikátornak a *Heidelbergi Kátét* feldolgozó művét, amely a legfrissebb volt a csoportban (1618). A Marosvásárhelyen rá váró pasztorációs feladatok, a temetés és az esketés során Albensis Nagy haszonnal forgathatta Pantaleon Candidus, Johannes Brandmüller és Felix Bidembach népszerű gyűjteményes munkáit. Az úri imádságot feldolgozó névtelen prédikációs kötet feltehetően protestáns szerző munkája volt. A katolikus szerzők műveit sem vetették meg a kora újkori protestáns prédikátorok. Pierre de Besse (XIII. Lajos udvari papja) munkája sem a szerző felekezeti hovatartozása miatt érdemel figyelmet, hanem azért, mert a magyar peregrinusok körében kevésbé hozzáférhető nyelven: franciául nyomtatták ki. Bellarmino bíboros leuveni prédikációi mellé két domonkos igehirdető munkája csatlakozik: a lengyel Abraham Bzovius (nagybőjti postillák) és a flamand Willem van Oonsel (*Paradisus concionum*).

A polemikus irodalom köréből elsőként a katolikus–protestáns ütközőpontokat vesszük sorra. Roberto Bellarmino monumentális összefoglalását (*Disputationes*) kell megemlítenünk, amelynek cáfolata a heidelbergi stúdiumok sarokköve volt. Pareusnak nem kevesebb, mint hat Bellarmino-ellenes munkája jelenik meg Albensis Nagy jegyzékén, és egy katolikusok ellen írott munkája az Úrvacsoráról. Az oxfordi professzor John Raynoldsnak a római katolikus szentkultuszt illető kritikája mellé megszerezte Pierre Du Moulinnak a pápai hatalmat bíráló, Bellarminónak címzett írását.

Az antitrinitáriusokkal folytatott csatározásból származott a németalföldi Sibrandus Lubbertusnak a Fausto Sozzini ellen írott munkája, amelynek egyetlen kiadása 1611-ben látott napvilágot. Krzysztof Ostorodt szociniánus tanaira válaszolt Jakob Amport lausanne-i professzor műve. A lengyel jezsuita Marcin Śmiglecki a német antitrinitárius Johannes Völkelnak írt válasza zárja a sort.

A protestánsok egymás között folytatott vitái kapcsán egyetlen munkát mutat-hatunk be: Pareusnak a protestánsok egységét hirdető *Irenicum*-ra érkező lutheránus választ Leonard Hutter tollából. Természetesen megvolt Albensis Nagy könyvtárában Pareusnak a protestánsok egységét sürgető munkája is.

A folióméretű opera omniák közül két irányból válogatott: jól bevált ortodox református teológusoktól (François du Jon, Antoine de la Roche Chandieu/Sadeel), valamint angol puritán szerzőktől (William Whitaker, William Perkins). A teljes életműveket sajtó alá rendező kiadványok a természetükből adódóan tartalmazhat-ak Bibliát magyarázó, dogmatikai, polemikai vagy kegyességi írásokat is.

Trivium részeként a nyelvtanulás és a fordítás alapját jelentő szótárak közül egy tizenegy nyelvű „Calepinus”-t és Johannes Scapula görög–latin szótárát említhet-jük – ugyanezeket forgatta Miskolci Csulyak István és Szenci Molnár Albert is.¹¹ A zsoltárfordító megvásárolta latin–görög–magyar szótárát is, az 1611. évi meg-jelenése után néhány évvel később. Melanchthon latin grammatikájához többen írtak annotációkat a 16. század végén, közülük két kötetben Heinrich Decimator először 1598-ban kiadott munkájával találkozhatunk. Albensis Nagy egyetlen hé-ber grammatikája az idősebb Johann Buxtorf iskolai használatra szánt alapvető munkája volt (első kiadása: 1613).

A retorikai kiadványok sorát Keckermann jól ismert egyházi retorikája nyit-ja. Két hasonlóan népszerű írás: a giesseni Konrad Dietrich tankönyve és Matt-häus Dresser Melanchthon nyomdokain haladó, a magyar művelődésre is komoly hatást gyakorló retorikája. Az ifjabb Melchior Junius szárnyai alatt a strassburgi akadémián elhangzott beszédgyakorlatok első kötetéhez (1589) használtan jutott hozzá. Pareus három különböző témában előadott beszédeit akár maga is végig-hallgathatta a heidelbergi évek alatt. Végül egy népszerű idézetgyűjteményt emlí-thetünk: Joseph Lange *Polyanthea nováját*.

A trivium részeként a logikai művek csoportjába tartozik Keckermann logikája és a Keckermann logikai rendszerét védelmező munka Adomas Rasijus tollából, amely a wittenbergi Johann Donner támadásával szemben született (1611). Alig néhány évvel a beszerzését követően jelentek meg a wittenbergi Jakob Martini logikai bevezetése (1610) és a Keckermann logikáját tárgyaló előadásai (1617). A domonkos szerzetes Diego Mas Arisztotelész és Porphüriosz logikai munkás-ságát kommentáló poszthumusz kötete is újdonságnak számított (1617).

A filozófiai tárgyú kiadványok köréből Francesco Piccolomini padovai pro-fesszor egyik arisztotelianus filozófiai tárgyú műve mellett Keckermann gdanski disputációs gyűjteményes kiadását említhetjük (1608). Albensis Nagy nem keve-sebb, mint öt metafizikai tárgyú munkát kötetett be a heidelbergi tanulmányai so-rán, amelyek jórészt egymást követik a jegyzékén: Clemens Timpler ifjúság számá-ra készült az újszolasztikus tankönyve (1604), Keckermann tankönyve, valamint Jakob Martini metafizikai gyakorlatai (1603). Két arisztotelianus szerzetes-filozó-

11 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Dictionarium Latinoungaricum*. (Kísérőtanulmány a szótár facsimile kiadásához). Budapest, MTA Itl, Akadémiai K., 1990, 16; Oláh: *Miskolci Csulyak*, 84–85.

fus műve is feltűnik a jegyzéken: a domonkos Eustache Asseline filozófiai összefoglalása (1614) és Diego Mas kommentárja Arisztotelész bölcséleti munkáihoz (1587). Ide sorolhatjuk a korabeli tudományfelosztás szerint a „philosophia naturalis” részeként a fizikai műveket is. Clemens Timpler valamelyik fizikai tárgyú írását vagy disputációját, Keckermann-nak a helyről és a föld mozgásáról írott munkáját (1607) és Johannes Magirus marburgi professzor tankönyvét.

Bár a történelem és az egyháztörténet meghatározó szeletét adta a protestáns értelmiségi műveltségnek, Albensis Nagy János könyvtárában mindössze néhány kötetet találunk ebből a körből. A *Theatrum historicum* szerzője lehetett Andreas Hondorff vagy Matthäus Tympius, esetleg Christoph Helwig (az első kettő valószínűbb). Christoph Pezel *Mellificium historicuma* a Dániel próféta könyvén alapuló történetfilozófiai elmélet egyik népszerű kifejtése volt, amely a teremtett világ históriáját a négy transzcendens birodalomból vezette le. Abraham Scultetus a reformáció első két évtizedét protestáns szempontból értékelte és dolgozta fel *Annales*-ében, munkáját csak 1618-ban kezdték el kiadni. Josephus Flavius protestáns értelmiségi könyvtárakban „kötelezően” beszerzendő zsidóságtörténete mellett felbukkan az Eusebius és más régi auktorok munkáiból kiadott, kommentárokkal kísért gyűjteményes egyháztörténeti kiadvány.

Az irodalom köréből csupa elterjedt kiadványt találunk. Heidfeld *Sphinx*-ét két népszerű humanista szerző munkája követi: a német Otto Melander antik és középkori idézetekből összeállított szórakoztató gyűjteménye (*Jocorum libri*) és az itáliai Marcello Palingenio Stellato *Zodiacus vitae* című tankölteménye.

Számos további csoport hiányzik Albensis Nagy Jánosnál: a politikai, az államelméleti, a jogi munkák köre és a természettudományok jó része (pl. botanika, csillagászat, orvoslás). Ám a könyvjegyzék fejléce szerint („Librorum meorum, tam theologicorum, quam philosophicorum, Heidelbergae coemptorum”) eleve csak a teológiai és filozófiai tárgyú könyveit szándékozott összeírni – feltéve, hogy volt ezeken kívül más is a könyvtárában.

2. Idősebb Geleji Katona István könyvtára

Idősebb Geleji Katona István (1589–1649) két alkalommal is tanult Heidelbergben: először 1615 novemberétől 1617-ig a fejedelem alumnusaként, másodszor 1619 tavaszától 1620 őszéig Bethlen Gábor unokaöccsének, ifjabb Bethlen Istvánnak a nevelőjeként. Négyyszer disputált Pareus elnöklétével, számos munkája jelent meg nyomtatásban.¹² Pályája I. Rákóczi György udvari prédikátoraként és erdélyi püspökként teljesedett ki, egyházkormányzói működése (szatmárnémeti zsinat, Geleji-kánonok) hosszú időre meghatározta a magyar reformátusság életét.

Az 1615 és 1620 között „Heidelbergben és máshol” bekötött könyveket tartalmazó jegyzékén¹³ összesen 109 tétel szerepel. A lista tartalmazza a bekötött művek (kolligátum-szintű) rövid leírását, a bekötés árát a helyi pénznemben (dukát,

12 HELTAI: *Adattár*, 279–280.

13 *Adattár* 16/3, 3–8.

tallér, batzen), végül az összeget átszámítva magyar pénznemben is (forint, dénár). A jegyzéket leginkább a költségek nyilvántartására vezethette. Amennyiben a listára csak a külföldön bekötetett könyvek kerültek fel, hiányoznak róla a használtan vásárolt munkák, amelyeket nem kellett újraköttetni. Néhány évvel korábban, amikor felmértük a lelkésznek Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött könyveit, azt találtuk, hogy a ma hozzáférhető 24 kötet negyede sem szerepel a jegyzéken, „pedig a kötésre nyomott supralibrosok tanúsága szerint többségében ezeket is éppen abban az időszakban [ti. 1615–1620 között – O. R.] vásárolta és köttette be”.¹⁴

A teológiai művek közül elsőként öt Bibliát említhetünk. A Vulgata mellett Tremellius és Junius népszerű, magyarázatokkal kísért latin fordítása, Sante Pagnini eredeti nyelvek alapján készült kiadása, valamint a Bèze-féle görög–latin bilingvis Újszövetség bukkan fel. Geleji magyar nyelvű Bibliát is szerzett a tanulmányai alatt: Szenci Molnár hanaui vagy oppenheimi kiadásából származó példányt. Matthias Martini számos kiadást megért verses bibliaismereti tankönyvét, a *Memoriale Biblicumot* Geleji Katona a gyulafehérvári főiskolai tanári munkája során is kamatoztathatta.

Bibliakommentárokat szép számmal vásárolt a magyar peregrinus. Két zürichi teológus, Rudolf Gwalther (tíz mű) és Ludwig Lavater (öt mű) folió alakú magyarázatos munkái vannak többségben, rajtuk kívül David Pareus szentírás-magyarázó írásait forgathatta nagyobb számban (hét mű, az egyik Johann Lancelot heidelbergi nyomdász személyes ajándékából), és egy példányt Andreas Hyperius zsidókhoz írt levél-kommentárjából.

A folió méretű összkiadások között Girolamo Zanchi, François du Jon, William Whitaker és William Perkins opera omniát vásárolta meg.

Geleji Katonának szép gyűjteménye volt a loci communes-ekből: Pietro Martire Vermigli, Guillaume du Buc, Johann Piscator, Lucas Trelcatius, Szegedi Kis István, valamint a lutheránus Matthias Hafenreffer kézikönyveit említhetjük. A korszak nagy dogmatikai alapművei közül megvásárolta Calvin *Institutióját*, Amandus Polanus *Syntagma theologiae*-jét, Zacharias Ursinus *Corpus doctrinae*-jét, Keckermann *Systema theologiae*-jét, Guillaume du Buc *Institutióját* és Melanchthon tankönyvét, az *Examen theologicumot*.

Más peregrinusokhoz képest Geleji Katona meglepően sok prédikációs-kötet vásárolt tanulmányai idején. Rudolf Gwalther Jézus életéről írott prédikációi, Raphael Eglin Apokalipszis-magyarázó prédikációi, Caspar Olevianus, Guillaume du Buc két prédikációs kötete mellett feltűntek Bartholomäus Pitiscus és Abraham Scultetus zsoltárprédikációi. A korszak legkedveltebb temetési prédikációi Felix Bidembach és Johann Brandmüller tollából jelentek meg, hozzájuk társul Pantaleon Candidus gyűjteménye. Brandmüllertől volt egy esküvői prédikációs kötete is. A beszédek megformálásához nyújtottak segítséget Guillaume de Buc

14 OLÁH Róbert: Idősebb Geleji Katona István könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban, in: Bányai Réka (szerk.): *A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai*. Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017, 59–60.

és Bernhard Textor munkái. A saját prédikációiból több vaskos tomust kibocsátó (*Praeconium evangelicum* I–II, *Titkok titka*, *Váltság titka* I–III) Geleji Katona számára a könyvtárának fenti darabjai hasznos segítséget jelenthettek.

A polemikus irodalom köréből kiemelkedik Geleji Katona tanárának, Pareusnak az életműve, aki Bellarmino-ellenes művek sorát bocsátotta ki, amelyek közül hatot szerzett meg a magyar peregrinus. Ehhez társult Matthew Sutcliffe két Bellarmino-ellenes műve. Megvásárolta természetesen Bellarmino *Disputationes*-ét is (hat kötetben), hogy megismerje a katolikus fél álláspontját. Megszerezte Martin Chemnitz hosszú időn keresztül népszerű munkáját a tridenti zsinat rendeleteinek kritikájáról. A jezsuitákkal folytatott további polémiák irodalmát képviselte a lengyel kálvinisták és a jezsuiták összetűzésének két vitairata, valamint a Jacob Gretser ingolstadti jezsuitának írott válasz Simon Sten tollából. Philippe de Mornay polemikus pápaságtörténete szintén népszerű olvasmány volt, számos kiadása ismert. Gabriel Powell anglikán teológus írásában a pápa és az egyháza mint az antikrisztus jelent meg. Egy hibás leírást is találtunk: Pareus helyett Zanchi a szerzője annak az úrvacsorai témájú hitvitairatnak, amelyet az *Irenicum*hoz kötetetett Geleji Katona. Az ifjabb Lucas Osiander *Enchiridionja*, a katolikus–evangélikus polémiák foglalata már Geleji Katona németalföldi útjához köthető: Konrad von der Vorst németalföldi remonstráns professzortól kapta ajándékba.

Külön figyelmet érdemel az „Anti-Socinus” címmel felvett mű, amely Otto Casmann, Joachim Beringer vagy Johann Rudolf Lavater írása is lehetett Fausto Sozzini tanai ellen, Geleji Katona az erdélyi antitrinitáriusok ellen született műveihez is haszonnal forgathatta. Már a hazatérése után, Károlyi Istvántól kapta a dési zsinaton Enyedi György *Explicationes*-ét (RMNy 836), amelyben a Szentháromság-tanra vonatkozó szentírási helyek unitárius szellemű magyarázatát közölte.

Philippe de Mornay keresztyén apologetikája az ateisták, a zsidók és a muszlimok meggyőzésére született.

Egyetlen kateketikai műként jelenik meg Keckermann munkája, amelyben az úrvacsorára készítette fel az ifjúságot.

Geleji Katonánál több zsoltárkiadásra bukkantunk: Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*-ára, Lobwasser német fordítására és George Buchanan latin parafrázisára.

Mindössze két szótárat találtunk a jegyzékén: egy kilencnyelvű Calepinust és egy görög–latin szótárat, amelynek szerzője lehetett a korszakban Jean Crespin, Henri Estienne vagy Johann Scapula.

Melanchthon latin grammatikáját kivéve csak retorikai tárgyú munkákat találtunk Geleji Katona heidelbergi trivumbeszerzései között. Ide tartozik Keckermann három műve: a rendszerező retorika tankönyve, az egyházi retorikája és az ezeknél később kiadott beszédvázlat-gyűjteménye. Hasznos kézikönyv volt Matthäus Tympius 120 szónoki témát feldolgozó munkája, Joseph Lange idézetgyűjteménye. Két prozódiaja is volt, Johann Clayus és Korodi Bedő Dániel munkái, az utóbbi Heidelbergben, 1616-ban látott napvilágot, talán a szerző ajándékaként került Gelejihez. Az orációk közé sorolhatjuk Andreas Schröder 1612-ben elhang-

zott, János Adolf (1575–1616) Schleswig–Holstein–Gottorp-i herceget köszöntő munkáját és Viktorin Strigel lutheránus professzor főként bibliai pátriárkákról, prófétákról és királyokról írott harminc beszédét. Nem maradhatott el Cicero opera omniája sem a beszerzett művek sorából.

Egyetlen dialektikaként Johann Bilstennek Ramus és Melanchthon nyomán készült munkáját említhetjük. Logikai munkából hármat is találtunk: a wittenbergi Jakob Martini kritikus hangvételű előadásait Keckermann logikájáról, Johann Regius disputációgyűjteményét és Johann Heinrich Alsted logikáját.

Csulyakhoz hasonlóan Geleji Katona gyűjteményében is jelentős arányt képviseltek az irodalom körébe tartozó kiadványok. Georg Fabriciusnak az előző század közepén született poétikai értekezése nyitja a sort. Geleji Katona is megszerezte a Heidfeld-féle *Sphinxet*. Két hasznos kézikönyvet is vásárolt: Johannes Textor emlékezetes mondásokból összeállított gyűjteményét és Johannes Buchler poétikai *Thesaurus*át, amelyben lexikonszerűen sorakoznak a különböző fogalmakhoz tartozó frázisok. A kortárs német szerzők közül Otto Melander anekdotákból és mulatságos történetekből álló két kötetes gyűjteménye már a könnyű, de igényes szórakozást szolgálhatta. Egyetlen itáliai szerzőként jelenik meg Marcello Palingenio Stellato, akinek a *Zodiacus vitae* című tankölteménye kedvelt olvasmány volt a 17. században is, akárcsak Béza poétikai munkái. Az antik római irodalom klasszikus szerzői közül Horatius, Vergilius, Ovidius (opera omnia) és Aulus Gellius műveit vásárolta meg.

A bölcsélet tárgyköréből elsőként az ókori szerzőket említjük. Arisztotelész opera omniáját Geleji Katona már használtan szerezte két kötetben (feltehetően az 1539. évi bázeli kiadásból), hozzá társul Seneca opera omniája és filozófusok életrajzaiból összeállított gyűjteménye. A múlt századi olvasmányok közé tartozott az itáliai arisztotelianus Jacopo Zabarella opera omniája. Jóval frissebb volt ennél Christoph Besold filozófiai axiómagyűjteménye. Emberöltökkel korábbi tudásanyagot őrzött Giulio Cesare Scaligero természetfilozófiája, ennél kurrensebb volt Clemens Timpler hasonló tárgyú műve és Keckermann-nak a gdanski gimnáziumban tartott filozófiai tárgyú disputációs gyűjteménye. Kiemelésre érdemesek a metafizikai tárgyú kötetek, amelyek az első megjelenés dátuma szerint a legfrissebb merítést adták Geleji Katona könyvtárában: Clemens Timpler (1604) és Johannes Combach (1613) összefoglalásai, Keckermann tankönyve (1609), Jacob Werenberg (1616) és Jakob Martini (1603) gyakorlatai és az utóbbi tankönyve (amelynek 1611-ben már a 3. kiadása jelent meg), Alsted módszertani bevezetése (1612).

Az ókori historikus szerzők közül a szokásos névsort látjuk megjelenni Geleji Katonánál: Plinius, Hérodotosz és Halikarnasszoszi Dionüszosz műveit, Tacitus és Josephus Flavius opera omniáját köttette be a pfalzi egyetemen töltött évek alatt. A wittenbergiekhez hasonlóan a heidelbergi peregrinusok számára is megkerülhetetlen volt a Melanchthon-féle Carion-világkrónika és Hondorff *Theatrum historicum*, amelyekből a prédikációihoz is meríthetett exemplum-anyagot a tulajdonos. Johannes Sleidanus alapolvasmánynak számító reformációtörténeti munkája zárja a sort.

A természettudományok köréből mindössze két munkát találunk: Rudolf Goclen *Physicáját* és Keckermann konzervatív szemléletű értekezését a föld mozgásáról.

3. Károlyi Sánta Benedek könyvei a Szatmári Református Kollégiumban

Károlyi Sánta Benedek (?–1631) 1612 júniusában a wittenbergi egyetemre iratkozott be, majd szeptember 12-én Heidelbergben immatrikulált.¹⁵ 1630-tól a szatmári vár lelkészeként működött haláláig (1631). Hagyatékából vásároltak könyveket a Szatmári Református Kollégium képviselői Bethlen Gábor adománya terhére. Az 1632 novemberében keletkezett jegyzéken 34 tétel szerepel, összesen 29 kötetben.¹⁶

A Szentírás tanulmányozásához két Bibliát biztosan szerzett Károlyi: egy *Vulgata Sixtinát* (1590) és egy Béze-féle latin Újszövetséget. A szentírási fogalmak visszakeresésében segítségére volt Augustin Marlorat konkordanciája. Őt biblia-kommentárjának szerzői a korszak kiváló teológusai voltak. A Zsoltárok könyvéhez Wolfgang Musculus és Heinrich Moller, Dániel próféta könyvéhez Amandus Polanus, a teljes Újszövetséghez Benedictus Aretius, az első korinthusi és a Zsidókhoz írt levélhez pedig David Pareus magyarázatait forgathatta.

A dogmatika területéről Melanchthon és Pietro Martire Vermigli népszerű loci communesit említhetjük az első helyen, valamint a hozzájuk képest ritkábban felbukkanó Lucas Trelcatius munkáját, amelyhez függelékként járult Bellarmino-ellenes index is. Bartholomäus Keckermann teológiai alapvetése a 17. század első évtizedében hét kiadásban is napvilágot látott. A sort Calvin levelezése zárja.

A hittudomány legnépesebb csoportja a jegyzék több mint harmadát kitevő polemika, közöttük jórészt kurrens kiadványokat találunk. Számarányukkal kiemelkednek a Roberto Bellarminóval vitába szállók írásai. Károlyi megszerezte Bellarmino *Disputationes*-ét, két tomusba kötve. Pareus öt (Bellarmino ellen írott) polemikus művét két kolligátumba kötve találjuk meg. Az első kötetben két műve szerepel az eucharisziáról, majd a katolikus mise gyakorlatáról Bellarmino *Disputationes*-e és a Tridenti zsinat végzései ellen, végül a Pareus elnöklete alatt megvédett disputációk, köztük a predestinációról szóló. A második kötetben Bellarmino írásainak cáfolata a kegyelem és a szabad akarat, valamint a pápai hatalom kérdésében. Amandus Polanus a Bellarmino-ellenes gyűjteményében az egyházatyák műveiből válogatott citátumokkal cáfolta a római katolikus teológus írásait. Néhány régebbi kiadványt is találunk Károlyi jegyzékén. Matthias Flacius Illyricus *Catalogus testium veritatis*a a reformációt megelőző másfél évezredből vonultatta fel az igaz egyház több száz tanúját, s vált ezzel hosszú időre a polemizálók alapmunkájává. Antoine Chandieu de la Roche kisebb antikatólikus értekezése a papi

15 SzÖGI: *Magyarországi diákok*, 813, 4022.

16 Lásd: *Partiumi könyvesházak, 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, szerk. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, H. Takács, Marianna, Budapest, Szeged, Magyar Tudományos Akadémia, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14), 328–329.

elhívásról és Bèze bő fél évszázaddal korábban megjelent úrvacsorai tárgyú kontroverzoteológiai munkája zárja a sort.

Két kateketikai munkára bukkantunk Károlyi könyvtárában: a *Heidelbergi Káté*-ra és az egyik szerzőjének, Zacharias Ursinusnak a hozzá fűzött kommentárjára. Századokon át használták mindkét munkát az erdélyi hittanoktatásban,¹⁷ Szatmáron is jó hasznát vehették.

Károlyi könyvtárából egyetlen prédikációs-kötetet ismerünk: Johann Habermann (Avenarius) szászországi evangélikus teológus postilláinak gyűjteményét. A számos német kiadása helyett vélhetően az egyetlen, 1587-ben megjelent latin fordítását szerezhette meg a magyar diák.

A hittudományhoz tartoztak továbbá Eusebius Cleber Sankt Gallen-i lelkész 16. század közepén keletkezett disputációi és Bèze pestist tárgyaló írása, amelyben a fatalisták ellen szólt.

A héber nyelv alapjait Michael Beringer tübingeni professzor művéből sajátíthatta el.

A retorika köréből négy mű került Károlyi hagyatékából a szatmári kollégiumba. Bartholomäus Keckermann-nak a klasszikus szónoklattani eszköztárat mozgósító egyházi retorikája, amely mind a prédikáció megformálásához, mind az előadásához segítséget nyújtott.¹⁸ Joseph Lange *Polyanthea* című idézetgyűjteménye mellett két itáliai humanista, Angelo Poliziano és Pietro Bembo levelezése tartozik ide. Az előbbinek éppen 1612-ben, Károlyi Heidelbergbe érkezésekor jelent meg egy új kiadása Hanauban.

A természetfilozófia területéről két alpművet találunk egybekötve: Arisztotelész *Physicája* mellé Melanchthon hasonló tárgyú wittenbergi egyetemi előadásai kerültek.

A kortárs irodalom népszerű darabja, Johann Heidfeld *Sphinx*-e sem hiányozhatott Károlyi könyvtárából.

4. Csanaki Máté *Gyulafehérvárra vitetett könyvei*

Csanaki Mant Máté (1594–1636) a tíz évig tartó peregrinációja alatt (1618–1629?) számos külföldi intézményben tanult Rákóczi György alumnusaként. Néhány hónapos brémai tartózkodás után, 1618 augusztusában iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1623 után tanult Leidenben, Oxfordban, Cambridge-ben, Strassburgban, Bázelen, Páduában és Genfben (Herepei szerint Franekerben is, ám a beiratkozásának nincs nyoma).¹⁹ Az orvosi képzése Páduában zajlott, ahol 1626

17 Lásd: BALLAI Zoltán: A Heidelbergi Káté kéziratok magyarázatai Erdélyben. *Református Szemle* 107(2014/2), 174.

18 Lásd: RESTÁS Attila: *Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) retorikái és a magyarországi recepció Adalékok a hazai 17. századi retorikai műveltséghez. Doktori (PhD) értekezés*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, 2021, 45–52. <https://dea.lib.unideb.hu/items/81c887e8-4598-4858-a6c4-56bb00649098> (Letöltés: 2025. október 7.)

19 SZÖGE: *Magyarországi diákok*, 5141, 874; HEREPEI János: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Budapest, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 281.

és 1628 között folytatott tanulmányai végén doktorrá avatták. Sárospatakon és Erdélyben az idősebb Rákóczi György udvari orvosa volt, majd a kolozsvári iskola rektoraként működött.²⁰ A két évvel korábban elhunyt értelmiségi könyveit vásároltatta meg a fejedelem 1638-ban. A köteteket a Rákóczi család sárospataki könyvtárának és a pataki Kollégiumnak szánta, a jegyzéket Debreczeni Tamás prefektus készítette.²¹ A forrást korábban Monok István elemezte röviden.²²

Csanaki jegyzékének az értékelését két tényező nehezíti. A 104 tételes jegyzék nem a teljes értelmiségi könyvtár tükré, csak azokról a könyvekről készült, amelyek Patakon már megvoltak, s ezért Rákóczi Erdélybe vitette őket, a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárba, vagy az udvari iskolába,²³ ahol az 1658-as török dúlás során elpusztulhattak. Emellett Csanaki legalább kilenc (németországi, németalföldi, angliai, svájci és itáliai) főiskolán és egyetemen megfordult, így időnként nehéz megállapítani, hogy melyik könyvét hol szerezte. A heidelbergi anyakönyvet 1618-ban aláíró Csanakinak 1622-ben Brémában teológiai tárgyú disputációja jelent meg,²⁴ tehát a pfalzi egyetem pusztulásakor visszatérhetett még a brémai főiskolára. 1623-ban a teológia bakkalaureátusaként kapott segélyt Cambridge-ben,²⁵ a teológiai tanulmányait tehát addigra jórészt abszolválta. A Leidenben, 1625-ben megjelent művében logikai, filozófiai és teológiai érvekkel vette védelmébe Keckermann tanait.²⁶ 1626-tól már orvosi tanulmányokat folytatott Itáliában. A teológiai tárgyú könyveinek többségét a pfalzi egyetemen töltött bő három esztendő alatt vásárolhatta, így főként ezekre koncentrálunk a továbbiakban.

Négy bibliakiadást találunk Csanaki jegyzékén: Sebastian Münster héber Bibliáját, kisméretű latin és görög nyelvű újtestamentumokat, valamint a kora újkori hazai könyvtárakban ritkán felbukkanó, francia nyelvű kiadást a Példabeszédek könyvéből. A bibliakommentárok leginkább ódon fóliánsok formájában vannak jelen: a glosszátor Nicolaus de Lyra munkája és I. Gergely pápa Jób könyvéhez írott magyarázatai. Csanaki viszonylag sok nagyalakú egyházatya-kiadást vásárolt: Augustinus és Órigenész opera omniáját, Tertullianus, Basilius Magnus és Ambrosius írásait. Megszerezte a 3. századi Lactantius keresztyén apologetikáját is.

20 SZLAVIKOVSKY Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken, 1526–1918*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 16), 317; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 121.

21 MONOK István: Csanaki Máté könyvjegyzéke. *Magyar Könyvszemle* 99(1983), 257–259.

22 Uo., 260–261.

23 Adattár 16/3, 181–184; MONOK: *Csanaki*, 256–262.)

24 RMK III 6128

25 GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Budapest, ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 91.

26 Lásd: RESTÁS Attila: Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625), in: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Szeged, Lazi Kvk., 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2), 191–197.

Mindössze két dogmatikai kötetet találtunk a jegyzékén: Szegedi Kis István tabuláit (amelyek rendszerint a loci communeséhez csatolva maradtak fenn) és a 14. századi Thomas Hibernicus loci communesét.

Az egyetlen prédikációs kötet a listán Hugo a Sancto Caro (Hugues de Saint-Cher) postilláinak harmadik része. A heidelbergi peregrinusok könyvtáraiban jelentős részt kitevő polemikus irodalom Csanaki töredékes jegyzékéről teljes egészében hiányzik.

Két, protestáns körökben rendkívül népszerű kegyességi munkát találtunk: Augustinus vallomásait és a misztikus Clairvaux-i Bernát opera omniáját. A genfi zsoltárok Andreas Spethe és George Buchanan latin fordításában népszerűek voltak a Kárpát-medencében.

Római katolikus liturgikus kötetre is szert tett Csanaki, a „Breviárium”-ként felvett tétel feltehetően a tridenti liturgiai reform kézikönyve lehetett.

Nyolc retorikai tárgyú tétel szerepel a Csanaki-hagyatékban. Adriano Castellesi kardinális *De sermone latino* című munkája a latin nyelv tisztaságát hivatott visszaállítani. Giulio Cesare Scaligero Erasmushoz intézett orációja Cicero latinságának védelmében született. Cicero leveleit latin és francia nyelvű kiadásban is megszerezte Csanaki, utóbbit talán nyelvtanuláshoz. Népszerű kiadvány volt Lodovici Ricchieri *Lectionum antiquarum* című pareomium-gyűjteménye (két példányban) és Thomas Hibernicus *Flores doctorum*. Pierre de La Ramée retorikája körül komoly harc dúlt Csanaki korában.

A grammatika köréből főként tankönyveket találunk: Johannes Posselius és Nicolaus Clenardus görög nyelvtanait, Bellarmino bíboros héber bevezetését, Thomas Erpenius arab grammatikáját. Egy görög–latin lexikon (feltehetően Georg Pasor vagy Johann Scapula munkája) színesíti a képet.

Filozófiai mű alig került Csanaki jegyzékére: Alexandriai Philón *Lucubrationes*-e mellett Gregor Reisch *Margarita philosophica*-ja bukkant fel, „a 16. század első évtizedeiben az artes liberales legnépszerűbb iskolai összefoglalása”.²⁷ Közkedvelt volt Armandus de Bellovisu 14. századi domonkos szerzetes munkája is, amely filozófiai, teológiai és logikai alapfogalmakat magyarázott az ifjúság számára. Egyik sem volt friss olvasmány.

A historikus szerzők köréből két alapműre találtunk: Hérodotosznak a görög–perzsa háborúkról írott művére és Titus Liviusnak a Róma történetét az alapításától a Krisztus utáni első századig feldolgozó munkájára. Utóbbi az 1622. évi Stoer-féle kétkötetes genfi kiadásból származhatott, talán már nem heidelbergi beszerzés. Diodórosz (a jegyzéken tévesen: Theodorus) Szikulos az első század közepéig írta meg a világ történelmét. Régiségtani szempontból érdekelhette Csanakit a 2. századi görög auktor, Aelianus hadtudományi munkája, amelyet a 17.

27 Kiss Farkas Gábor: Az ars memoriae a XV–XVI. századi Magyarországon, in: Balázs Mihály – Gábor Csilla: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi K., 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 23.

század elején fedeztek fel újra. Az egyháztörténet köréből egy nagyon friss kiadványt mutathatunk fel. A 12. századi bizánci történetíró, Ióánnész Zónarasz által kommentált zsinati kánonok gyűjteménye csak 1618-ban jelent meg először, Párizsban. Luigi Lippomanonak a korai szentek életrajzát naptári rendben közlő munkájának hat kötetéből négy volt meg Csanaki könyvtárában.

Az antik auktorok művei közül Aristophanes komédiái, Pindaros *Olympiája* és Ovidius versei (talán opera omniája) került Gyulafehérvárra Patakról, kikapcsolódásként is olvasható kiadványok. Ezekhez járult Theodorus Cantarenus (Dirk Canter) 16. századi németalföldi filológus ókori auktorokról írott értekezéseinek gyűjteménye. A kora újkori irodalmat egyetlen kötet képviseli: Petrus Nannius 16. századi németalföldi humanista költő valamelyik munkája (versei, antik műfordítása vagy kommentárja).

A jogi szakmunkák mellett a heidelbergi beszerzésekből kizárhatjuk Csanaki gyógyászati témájú könyveit is (17 tétel), amelyeket Itáliában, az orvosi egyetemi tanulmányai idején vásárolhatott. A természettudományokon belül önálló tematikus csoportot alkotnak a csillagászat körébe tartozó kiadványok, közülük az első Klaudiosz Ptolemaiosznak az ókori geocentrikus csillagászati világképet közvetítő *Almagest*. Heidelbergben önálló egyetemi előadásokat tartottak Johannes de Sacroboscónak a geocentrikus világképet összefoglaló *Sphaera* című munkájából,²⁸ így nem meglepő, hogy a jezsuita Christophorus Clavius által kommentált egyik kiadása felbukkant Csanaki könyvei között. A csillagászati megfigyeléseknél alkalmazott asztrolábium készítésére és használatára oktatta olvasóját Johann Stöffler tübingeni professzor a 17. század elején írott művében. Keplernek a bolygók mozgásának törvényszerűségeit leíró munkája rendkívül friss beszerzés lehetett. Egyetlen matematikai művet említhetünk: Christophorus Clavius algebratankönyvét, amely 1608-ban jelent meg először. Csanaki korában is még népszerű volt, ám tartalmában elavult a 3. századi Klaudiosz Ailianosz természetrajzi munkája, számos létező és kitalált élőlény bemutatásával.

A jegyzéken található tíz nonkonformista tétel (nyolc mű, jelentős természet-tudományos tartalommal) teszi ki Csanaki Máté jegyzékének közel egytizedét. Az alkímia alapvető lexikona ifjabb Martin Ruland tollából néhány évvel Csanaki Heidelbergbe érkezése előtt jelent meg (1612), ehhez társult Ruland gyakorlati kérdéseket tárgyaló *Progymnasmatum alchemiae* (1606–1607) című munkája. Az alkímia hatkötetes antológiája, a *Theatrum chemicum* első három kötete (1602) John Dee, Pico della Mirandola, Roger Bacon, Albertus Magnus, Arnaldus de Villanova, Ramon Llull és mások írásaival széles körű betekintést engedett a titkos tudományok iránt érdeklődők számára. Szintén az alkímia körébe tartozott Ramon Llull opera omniája. Giovanni Battista della Porta két munkája is felbukkant: egy titkosírásról (*De occultis literarum*) írott opusz és a számos kiadást megért *Magia naturalis*, amely-

28 Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. szerk. Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla. Budapest, Akadémiai K., 1962 (A régi magyar költők tára. XVII. század, 2), 290. A továbbiakban: RMKT XVII/2.

ben a természet működését befolyásolni igyekvő filozófus működését mutatta be. Johann Isaac Hollandus *Opera mineraliá*jának lapjain 15. századi kémiai kísérleteket adtak ki újra a 17. század elején.

5. *Alvinczi Péter és Csulai György könyvjegyzékei*

Két kisebb forrás alig fest értékelhető képet a heidelbergi évek alatt szerzett kötetekről. A pfalzi egyetem talán legismertebb neveltje, Alvinci P. Péter (1570 k.–1632) kassai prédikátor²⁹ 30 tételes könyvjegyzékének kétharmada magyarországi nyomtatványból áll, a maradék egyharmada a latin nyelv és a retorikai műveltség elsajátításához szükséges könyv.³⁰ A „Deák biblia”, Cicero és Vergilius egy-egy munkája, a „Dictionarium”, a (latin?) grammatika, az „Explicatio vocis” és Johannes Clajus számos kiadást megért *Prosodiá*ja bármely korabeli egyetemi centrumban beszerezhető lett volna.

Hasonlóan keveset árulnak el a Csulai György (?–1660)³¹ kései adományozásairól készült könyvjegyzékek. Az erdélyi superintendens három részletben (1650, 1651, 1653) 73 kötetet ajándékozott a Marosvásárhelyi Református Kollégiumnak.³² Az első és a harmadik listán szinte csak olyan tankönyvek szerepelnek, amelyeket az Erdélybe érkezett herborni tanárok írtak (Bisterfeld, Alsted és Piscator) a gyulafehérvári iskola számára, és a fejedelmi nyomdában jelentek meg, jórészt az 1640-es években.³³ Ha a második, 1651. évi adományból kizárjuk a gyulafehérvári és franekeri kiadványokat, mindössze nyolc tétel marad, amelyek a külföldi tanulmányok idején kerülhettek Csulai tulajdonába. Találunk egy Sante Pagnini-féle latin Bibliát, id. François du Jon bibliai kézikönyvét, Buxtorf héber- és Theophilus Golius görög nyelvtanát, Georg Pasor bibliai görög lexikonát és Andreas Spethe genfi zsoltárokból készített latin fordítását. Egy ismeretlen tartalmú „Libellus

29 Enyeden és Váradon, majd 1600 júliusától Heidelbergben tanult. Hazatérve debreceni rektor, váradi elsőpap és bihari esperes, majd kerekiben pap volt. 1606-ban kerülhetett Kassára lelkésznek. Az erdélyi fejedelmek bizalmasa volt Bocskaytól Bethlen Gáborig. Lásd: ZOVÁNYI: *Magyarországi*, 23; SZÖGI: *Magyarországi diákok*, 756.

30 *Magyarországi magánkönyvtárak*. 1. köt., 1533–1657. Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, Szeged, MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 13), 152–153. A továbbiakban: Adattár 13/1.

31 1619 májusától Heidelbergben, 1621 februárjától rövid ideig Altdorfbán tanult. Hazatérve gyulafehérvári rektorként kezdte a pályáját, majd Székelyudvarhelyen és Enyeden szolgált lelkészként, mindkét helyen az egyházmegye esperesévé is megválasztották. 1635-től Rákóczi György udvari lelkészeként szolgált, 1650-től erdélyi püspök volt. ZOVÁNYI: *Magyarországi*, 130; SZÖGI: *Magyarországi diákok*, 36, 891.

32 *Erdélyi könyvesházak*. 2. köt., *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szerk. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Jakó Zsigmond. Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 91–92; ZOVÁNYI: *Magyarországi*, 130; KONCZ József: A Marosvásárhelyi Helv. Hitv. Főtanodai Könyvtár ismertetése. *Magyar Könyvszemle* 4(1879), 216.

33 Lásd pl.: VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. *Magyar Könyvszemle* (118)2002/3, 249–271.

Anglicus” mellett felbukkan a skolasztikus filozófia egyik korabeli alapműve is Eustache Asseline ciszterci szerzetes tollából.

6. Miskolci Csulyak István és Czeglédi Szabó Pál példája

Bár időnként nehezen megállapítható, hogy a zempléni esperes melyik könyvét vásárolta az 1603 és 1607 között a heidelbergi egyetemen töltött tanulmányai alatt, Geleji Katona István és Albensis Nagy János jegyzékeinek mintájára legalább 150–250 kötetre tehető az ott beszerezett kötetek mennyisége. A Bocskai-felkelés idején elszenvedett pénzsűke idején biztosan nem tudott nagyobb összeget kiadni könyvvásárlásra. Az összesen 381 tételt tartalmazó könyvjegyzékén³⁴ 354 alkalommal tüntette fel a művek megjelenésének idejét (93%), amely kivételesen jó állapotot jelent az általa birtokolt művek frissességét kutató statisztikai elemzéshez.

Az évtizedenként felvett táblázat alapján készült statisztika szerint a teljes gyűjtemény legnagyobb szeletét (39%) az 1600 és 1609 között megjelent művek teszik ki. Amennyiben ehhez hozzávesszük a peregrinációját megelőző évtizedben, 1590 és 1599 között kinyomtatott munkákat (26%), a teljes mennyiség 65%-át kapjuk, vagyis a könyveinek közel kétharmada a feltételezett beszerzés idejét megelőzően 10–15 évvel korábban jelenhetett meg. Az 1590 előtt megjelent művek aránya alig tesz ki 25%-ot, a hazaérkezése utáni évtizedekben megjelentek mindössze 10%-os arányban vannak jelen. Eszerint a hazatérése után vásárolt és ajándékba kapott művek többsége messze nem volt annyira friss, mint amit Heidelbergben szerzett.

Ugyanezt a mintázat rajzolódott ki a Czeglédi Szabó Pál dunántúli püspök ma kézbe vehető könyveiről készült felmérésben is (59 kötet, 232 mű alapján). Zvara Edina szerint a könyveinek „jelentős része vagy a peregrinációt közvetlenül megelőző években, vagy az ottani évek alatt jelent meg. [...] A bejegyzések szerint legalább 17-et [41% – O. R.], azaz a meglévő köteteinek jelentős hányadát pedig Heidelbergben (1613–1614) vásárolta meg.”³⁵ A szintén dunántúli püspök Kani-zsai Pálfi János 30 kötetét elemezve ugyanakkor arra jutott a kutató, hogy „gyűjteményének azon könyvek teheték ki jelentősebb részét, melyeket már itthon vásárolt, kapott ajándékba vagy olvashatott el”.³⁶

KONKLÚZIÓ

A heidelbergi magyar peregrináció kulturális hatása csak kellő óvatossággal vizsgálható a könyvjegyzékekre alapozva. A peregrinusok több egyetemen megfordultak, és a hazatérésük után is vásároltak könyveket. A pfalzi egyetemmel párhuzamosan a 17. század első évtizedéig a wittenbergi egyetem, később a németalföldi

34 Adattár 13/1, 61–77.

35 Zvara Edina: *Nyugat-Dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Budapest, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 9), 138.

36 Uo., 112.

egyetemek hatása is érvényesült, személyenként ma már alig szétszálazható arányban. Az alábbiakban néhány megfigyelést rögzítünk.

A peregrinusok bibliai között ismert kiadásokat találtunk. Alapmű volt körükben a Junius–Tremellius-féle latin edíció, amely két egykori heidelbergi exuláns teológus közreműködésével született meg, valamint a Sante Pagnini-féle latin Biblia. A Hieronymus-féle katolikus Vulgata-kiadásokat szintén gyakran forgathatták. A Bèze-féle görög–latin bilingvis Újszövetséggel együtt ez a négy kiadás alkotta a Heidelbergben gyűjteni kezdett prédikatori kézikönyvtárak magját. A Károlyi-Biblia Szenci Molnár-féle két kiadása, a Hanau és az Oppenheimi az esetek közel felében jelen volt a könyvjegyzékeken. Ritkábban egy-egy Sebastian Münster-féle héber Bibliát is szerezhettek, ám a hebraisztikai tanulmányok a teológushallgatók következő, németalföldi és svájci egyetemeken pallérozott nemzedékeiben volt igazán meghatározó jelentőségű. Időnként élő idegen nyelvű Bibliákat is vásároltak, például a Piscator-féle első német nyelvű református szellemű kiadásból, amely 1602-ben látott először napvilágot Herbornban.

A teológia egyes kulcsterületein, mint a bibliamagyarázat, a dogmatika és a homiletika nem a német (különösen nem a heidelbergi) szerzők domináltak, jellemző volt a svájci auktorok túlsúlya. Miskolci Csulyak félszáz bibliakommentárja és a dogmatikai kötetei között kétszer annyi svájci szerző műve volt jelen, mint németországi. A könyvtárában Pareuson kívül alig volt nem svájci szerzőtől megjelent, vagy nem ott kiadott dogmatikai olvasnivaló. Csak a homiletikai munkáknál közelít az arány az 50%-hoz, Abraham Scultetus, Felix Bidembach, Bartholomäus Pitiscus népszerű prédikációs köteteinek köszönhetően. A polemika területén közel kiegyenlített a megoszlás a svájci, a német és az angol szerzők között. A Miskolci Csulyaknál egy évtizeddel később peregrináló Geleji Katona István és Albensis Nagy János esetében már kevésbé domináns a svájci szerzők aránya. Áttekintve a három, legteljesebb prédikatori könyvtár teológiai anyagát, megállapíthatjuk, hogy a 16. századi svájci szerzők (Calvin, Bèze, Gwalther, Lavater, Simler, Vermigli, Wolff, Musculus, Polanus, stb.) főlíásai két generációval korábbi szakirodalmat jeleztek. A 16. századi német területeken működő szerzőkkel (Melanchthon, Pantaleon Candidus, Viktorin Strigel, Matthias Flacius Illyricus) szemben kurrens kiadványokat is találtunk a kortárs Pareus, Abraham Scultetus, Johannes Piscator, Conradus Mylius és Felix Bidembach életművéből. Feltűnően sok volt a Zsoltárok könyvét kommentáló kiadvány, Albensis Nagy például hat zsoltármagyarázatos művet is tartott a kézikönyvtárában.

David Pareus magyarokra gyakorolt hatásának felmérésekor a korábbi (főként irodalomtörténeti) szakirodalom az irénizmusra koncentrált,³⁷ amelynek alig van nyoma a vizsgált könyvjegyzékeken (Albensis Nagy és Miskolci Csulyak megszerezte az *Irenicumot*). Hangsúlyosabban jelenik meg a Pareus-életmű polemikus része: a Bellarminóval vitatkozó írásai minden (nem töredékes) jegyzéken

37 Lásd pl.: HELTAI: *Alvinczi*, 65–73.

szerepeltek. Jellemző a Bellarmino-féle *Disputationes de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos* című értekezésgyűjtemény felbukkanása, ugyanis a heidelbergi teológiai stúdiumok szerves része volt a katolikus kontroverz-teológia legmodernebb összefoglalásának cáfolata.³⁸ Miskolci Csulyak 13 aranyért megvette a teljes Bellarmino-sorozatot, és hallgatóként 39 disputáción vett részt Pareus elnökletével a témában.³⁹ Albensis Nagy és Geleji Katona könyvtárában hat-hat, Károlyiében öt tétel tanúskodik arról, hogy a magyar diákok ismerték Pareus Bellarmino-ellenes műveit.

Felbukkantak a Genfi zsoltárok különböző nyelvű fordításai és parafrázisai is.⁴⁰ Szenci Molnár 1607-es *Psalterium Ungaricum*a mellett három idegen nyelvű kiadásra bukkantunk a jegyzékeken. Ambrosius Lobwasser először 1573-ban megjelent német nyelvű zsoltárátköltéseit a pfalzi liturgiába való beemelése tette népszerűvé református körökben, a század végéig negyvenszer látott napvilágot.⁴¹ Andreas Spethe latin nyelvű zsoltárfordítása Heidelbergben, 1596-ban jelent meg először, Lobwasser német versei nyomán (Szenci Molnár egyik legfőbb forrásaként ismert).⁴² A skót George Buchanan „változatos lírai versformákat követve fordította latinra az egész Zsoltárkönyvet”, művének első kiadása 1566-ban Antwerpenben jelent meg.⁴³ A 17. század első évtizedeiben a pataki diákság már latinul énekelte a genfi dallamokra írott szövegeket a fenti két kiadás alapján.⁴⁴ Miskolci Csulyak levélben kérte Szenci Molnártól a megjelenésekor a *Psalterium Ungaricum*ot ajándékba, a jegyzékére végül nem került fel Spethe és Buchanan latin zsoltárfordítása mellé. Albensis Nagynál Buchanan, Geleji Katonánál Szenci Molnár magyar fordítása mellett Lobwasser német és Buchanan latin fordítását találtuk meg. Csanaki könyvtárában két latin zsoltárkiadás (Spethe és Buchanan tollából), Csulainál Spethe latin fordítása volt jelen.

A puritán William Whitaker és William Perkins opera omniai Albensis Nagy és Geleji Katona könyvtárában is feltűntek. A szerzői összkiadások esetében a kegyességi munkák mellett a szerzők bibliamagyarázatos, dogmatikai és polemikus

38 Lásd: HELTAI János, *Irenikus eszmék és vonások Pécsi Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209.

39 OLÁH: *Miskolci*, 70; RMKT XVII/2, 190.

40 Lásd: OLÁH: *Miskolci*, 77–78.

41 IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*. Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 323–330.

42 CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Budapest, Akadémiai K., 1967, 44.

43 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Zsoltárparafrázisok a magyar reformációban, *Napút* 9(2017/9), 10–11; CSOMASZ TÓTH: *A humanista*, 46–52.

44 SZABOLCSI Bence: *A 18. század kollégiumi zenéje*. Bp., [s. n.], 1930 (Magyar Zenei Dolgozatok, 8), 18; OLÁH: *Miskolci*, 101.

tárgyú írásait is olvashatták. A puritanizmusnak a wittenbergi egyetemjárás idejétől kezdődő recepciójával⁴⁵ a heidelbergi peregrinusok esetében is számolhatunk.

Bartholomäus Keckermann (1572–1609) heidelbergi, majd gdanski tanár először 1600-ban napvilágot látott *Rhetorica ecclesiastica*-ja kötelező olvasmánynak számított a pfalzi egyetem peregrinusai között. A klasszikus retorika és a homiletika eszközeit hasznosító, a prédikáció megformálását és előadását segítő tankönyv⁴⁶ egy-egy példánya Miskolci Csulyak, Albensis Nagy, Geleji Katona és Károlyi könyvei között is felbukkant. Keckermann logikai műveinek recepciójára utal Albensis Nagy János példája, akinek a hat logikai tárgyú kötetéből öt Keckermann hatásáról tanúskodik, s ezek kivétel nélkül 1610 és 1617 között megjelent friss kiadványok voltak. Csanaki töredékes könyvtárában nincs nyoma Keckermann munkáinak, pedig éppen ő volt az, aki a wittenbergi Jakob Martini írásai ellen vitairatot adott ki a gdanski mester védelmében.

A filozófia tárgyköréből számarányukban és naprakészségükben is kiemelkedtek a metafizikai munkák. Geleji Katona István esetében a hét ide tartozó tétel legkorábbi kiadásai 1604 és 1616 között jelentek meg, kivétel nélkül német szerzők művei. Albensis Nagynál öt metafizikai munkára bukkantunk. Clemens Timpler, Jakob Martini és Keckermann bevezető munkáit a legtöbb peregrinus megszerezhetette.

Az antik auktorok jelentették a protestáns műveltség egyik sarokkövét, Albensis Nagy és Károlyi kivételével mindegyik lelkészi könyvtárában jelen voltak a műveik. A közös tudáskincs része volt az itáliai és német humanisták munkássága is. Népszerűek voltak az olyan gyűjtemények, mint Otto Melander antik és középkori idézetekből válogatott, először 1603-ban kiadott *Jocorum libri* című munkája. Johann Heidfeld kitüntetett szerepére mutatott rá a vizsgálat: négy diákunk is megszerezte a *Sphinx theologico-philosophic*át amelynek az 1608-ban napvilágot látott 5. kiadástól része volt a Szenci Molnár-féle *Analecta Aenigmatica*. Palingenio *Zodiacus vitae* című moralizáló tankölteményét⁴⁷ különösen kedvelték a heidelbergi magyar peregrinusok.

Miskolci Csulyak könyvtárának kivételével szembeűnő az államelméleti és a politikai irodalom hiánya. A 17. század első felének jeles református szerzői és fordítói közül többen is Heidelbergben tanultak: Alvinczi Péter, Bocskai egyik legfőbb apológétája,⁴⁸ a királytűkör-szerző Pataki Füsüs János, a Guevara-fordító Prágai András és az I. Jakab *Bazilikon dóronját* a diákevei alatt magyarra átültető Szepsi Korotz György.⁴⁹ Éppen az ő könyvtáraikról nem maradt fenn értékelhető forrás.

45 Lásd: OLÁH Róbert: Wittenbergi peregrinusok könyvei a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 16(2025), 7–52.

46 RESTÁS: *Bartholomaeus Keckermann*, 45.

47 A hazai recepciójára lásd: KNAPP Éva: Palingenius *Zodiacus vitae*-je a régi magyar irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (122)2018/2, 127–144.

48 HELTAI: *Alvinczi*, 100–107.

49 HELTAI: *Adattár*, 245.

A pfalzi egyetem hallgatói mindenesetre találkozhattak a korszak jelentősebb szerzőinek (Machiavelli, Lipsius, Bodin, Grotius) munkáival a helyi könyvpiacra.

A heidelbergi peregrinusok nonkonformista irodalommal kapcsolatos érdeklődésére korábban Miskolci Csulyak István könyvtárának elemzésekor hívtuk fel a figyelmet. A hét nonkonformista műve között volt rózsakeresztes irat, okkult filozófiai mű, de jóslással és boszorkánysággal kapcsolatos írások is.⁵⁰ Ezúttal Csánaki Máténál bukkantunk hét alkimista műre és egy kriptográfiai szakmunkára, felerészben 16. századi, felerészben 17. század eleji, frissebb kiadványokra. A pfalzi titkos tudományokkal a heidelbergi magyar hallgatók is kapcsolatba kerültek,⁵¹ az ortodox teológiai műveltséggel jól megfértek a nonkonformista olvasmányok.

50 OLÁH: *Miskolci*, 118–122.

51 Lásd: SZÓNYI György Endre: Ideológia és stíluseszmény Prágai András prózájában, in: Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Budapest, Akadémiai K., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 295–309; OLÁH Róbert: Ortodoxia és okkultizmus?. Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 132(2016/1), 31–35.